

EGRESI KATALIN

Van-e új a nap alatt? A politikus Machiavelli elmékedései politikáról, erkölcsről és történelemről

ABSTRACT

Machiavelli is considered one of the most influential figures in modern political and state theory. His life and works represent a turning point in the history of human thought in many respects. This influential politician of the Renaissance era was not only active in the thick of political life, but also a creative writer, although he wrote his most important theoretical works while in exile, far from power. His name is closely associated with the power struggles of his era, which he both shaped and observed. Nevertheless, he is one of the most frequently cited authors, so his influence is at least as great and wide-ranging as his oeuvre itself. The aim of this study is to contextualize Machiavelli's ideas within the framework of the philosophers he cited.

Keywords: Machiavelli ■ political power ■ political influence ■ state theory

I. BEVEZETÉS

Machiavellit az újkori politika- és államelméleti gondolkodás legnagyobb hatású alakjaként tartják számon. Életútja és művei több szempontból jelentenek fordulópontot az emberi gondolkodás történetében. A reneszánsz korának meghatározó politikusa nemcsak a politikai élet sűrűjében tevékenykedett, hanem alkotott is, ám elméleti szempontból legfontosabb műveit már a hatalomtól távol, száműzetésben írta. Neve szorosan összefonódott korának hatalmi konfliktusaival, amelynek egy-szerre volt alakítója és szemlélője. Mindemellert az egyik legtöbbet idézett szerzőről van szó, tehát a hatása legalább olyan nagy és szerteágazó, mint maga az életmű. E tekintetben a Machiavellire hivatkozó szerzők általában A fejedelem című munkájára fókuszálnak, akár bírálják, akár elismerik gondolatait, holott a reneszánsz kor szerzője több tudományos munkát publikált. Abban nincs egyetértés, hogy miben áll a hatás, és milyen mértékben újak Machiavelli gondolatai. Egyrészt, ahogy később

látni fogjuk, a politikai filozófia és a politikatudomány legalább annyira sajátjának érzi munkásságát, mint az államelmélet. Másrészt, neve egybemosódott a machiavellizmus fogalmával, amely egyszerre jelentett kritikai viszonyulást a XVI. századi gondolatokhoz, másrészt pedig számos alkalommal éppen a politikai tanácsai alapján kívántak jól vagy rosszul kormányozni. Ki is volt tehát Machiavelli? Tényleg beszélhetünk-e róla úgy, mint egy olyan szerzőről, aki a „kopernikuszi fordulatot” végrehajtotta a politikai gondolkodás történetében?^[1]

II. KORTÖRTÉNET ÉS SZEMÉLYES ÉLETÚT

Niccolò Machiavelli 1469. május 3-án született Firenzében, patrícius származású jogász családban. A fiú szintén jogot tanult, amelynek köszönhetően 1498-ban ő lett a Firenzei Köztársaság második kancelláriájának és a Tízek Tanácsának titkára. A Firenzei Köztársaság politikai rendszere sajátos vonásokkal bírt. Két legfontosabb kormányzati szerve az első és második kancellária volt. Az előbbi a külügyekkel, a második a bel- és hadügyekkel foglalkozott. A Tízek Tanácsa feladata a követek fogadása és a külföldi vezetőkkal való levelezés volt. Ugyanakkor a köztársaság élete viszonylag rövid periódusokat ölelt fel (pl. 1498–1512, ill. 1527–1530 között), előtte és bukása után is egyfajta fejedelmi egyeduralom valósult meg, amelynek gyökerei a XII./XIII. századig nyúlnak vissza. A két évszázadon keresztül tartó gazdasági átalakulásban a textilipar, a kereskedelem és nyereségek pénzügyi vállalkozásokba fektetése azt eredményezte, hogy a vagyon és a politikai hatalom gyakorlása néhány család kezében összpontosult, amely hatalmi harcok sorozatához vezetett. A kereskedők és bankárok céhekbe tömörülve próbáltak gazdasági érdekeiknek érvényt szerezni, amely csak úgy járhatott sikerrel, ha politikai hatalomhoz is jutottak.^[2] Gyermekkorának két igen meghatározó családi élménye volt. Az egyik édesapja könyvszeretete, amelynek köszönhetően a család, bármennyire szerény körülmények között élt, mégis jelentős könyvtárral rendelkezett, így a fiatal Machiavellitől sem állt távol a könyvek világa. A másik apja adóssága, amely a korabeli Firenzében megnehezítette a hivatali/szakmai karrier kiépítését. Az apával – Bernardo Machiavelli – kapcsolatban fennmaradt adatok között megtalálható a *specchio* (adós) kifejezés. Ennek jelentősége abban állt, hogy amíg az adóslevelet az illető nem rendezte, addig gyermekei nem tölthettek be semmiféle hivatalt, egy jogász végzettségű ember tehát nem tevékenykedhetett. Az a tény, hogy Niccolò a kormány szolgálatába léphetett, azt jelentette, hogy édesapjának sikerült tartozását rendezni.^[3] Amíg apja adósságait nem rendezte – ez végül sikerült –, addig jogi tevékenységet nem folytathatott a családjából senki. Ez utóbbi követ-

[1] Strauss, 1994, 408.

[2] Paczolay, 1998, 17-19.

[3] White, 2006, 24.

kezményeként Machiavelli hamar megtanulta, hogy hivatali/közéleti ambíciókkal csak rendes anyagi körülmények között rendelkezhet valaki. Közügyek iránti érdeklődését szintén a családi környezetből hozta magával. Még gyermekként megfordult apja társaságában a helyi fórumokon, ahol igen élénk, ám rendkívül szabadszájú viták zajlottak a kor hatalmi viszonyairól.

Politikai tevékenysége a Soderini-kormányzat (1498–1512) idejében bontakozott ki. A XV. század végi Firenzében hatalmi harcok sokasága zajlott. A Medici-család elűzése után, 1495–1498 között Savanarola került hatalomra, aki vallási alapú aszkétikus életvitelt hirdető politikai rendszert valósított meg. A pápaságot támadó beszédek következtében a Vatikán első ízben kiközösítette, majd inkvizíciós eljárás indult ellene. Firenze lakossága elfordult Savanarolától. A belpolitikai élet stabilizálásának szándékával a *Signoria* (firenzei kormányzati hivatal) élethossziglani *gonfaloniere* (kormányzat feje, legmagasabb állami tisztviselő) tisztséggel ruházta fel Piero Soderinit, aki a Medici-család 1512-es visszatéréseig irányította a Firenzei Köztársaságot.^[4] Súlyos hatalmi harcok és belpolitikai viharok után – amely egyfelől a Medici-család elűzésében, másfelől Savanarola átokfutásában és bukásában érhetőek tetten – bizonyos értelemben stabil politikai időszak következett. Ezekben az években Machiavelli rengeteget utazott, követi megbízásokat teljesített, amelynek során számos jelentést írt. Ezek képezték a későbbi művek alapjait. Megkockáztathatjuk, hogy Machiavellinek nagyon jól állt ez a szerep, amit alátámasztanak a magánlevelei és a követi jelentések kicsit bővebb, személyes elemeket egyaránt tartalmazó részletei. A politika szövevényes világának hálójában számos alkalommal töltött hosszabb időt távol a firenzei kormányzat ügyes-bajos ügyeitől, ám pontosan megfigyelhette a királyi és fejedelmi udvarok viselkedését, a korban szokásos diplomáciai gyakorlatokat. Ebből mérítette későbbi munkáiban az antropológiai pesszimizmusként emlegetett emberképét. Intrika, ármány, cselszövés, csalás nem álltak távol a korszak politikai valóságától, amelyek között a fiatal diplomata igencsak jól eligazodott. Ügyelt azonban arra, hogy távolléte alatt maradjanak Firenzében olyan megbízható támogatói és barátai, akiktől pontos képet kaphat az aktuális politikai viszonyokról.

Politikai karrierjének végét a Mediciek visszatérése jelentette. Machiavellit 1513-ban Medici-ellenes összeesküvés vádjával letartóztatták, börtönbe vetették, majd szabadulása után a Firenze mellett található Sant'Andrea in Percussinában található vidéki birtokára száműzték. Itt születtek meg legjelentősebb művei, *A fejedelem* (Il Principe), a *Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio* (Beszélések Titus Livius első tíz könyvéről), a *Storia di Firenze* (Firenze története) és a *l'Arte della guerra* (A háború művészete). Ezen időszak alatt végig a politikai életbe való visszatérésen dolgozott, ami csak 1525-ben következett be. Ekkor kapott néhány kisebb diplomáciai megbízást, ám nem sokkal ezután Firenze egyik legbefolyásosabb családját ismét elűzték, s az új köztársaságban Machia-

[4] Galli, 2000, 52.

vellinek olyan rossz híre volt, hogy már nem számíthatott komoly tisztségekre. Végül magányosan és sértetten halt meg 1527-ben. Élete utolsó éveiben az írás jelentette számára a napi elfoglaltságot. Firenzébe visszatérve gyakran látogatta a Rucellai kertet, ahol epikurosi életvitelű baráti társaságának olvasta fel szépirodalmi műveit, ám ezen baráti beszélgetések sem maradtak politikamentesek. Élete végére a politika egykori alakítójából a politikáról való elmélkedés alakjává vált. 1527-ben úgy halt meg, hogy nem nyerte el a Medici-család kegyeit. Az a család, amely annyi művészt és tudóst patronált, tett híressé és elismertté, Machiavellit makacsul félreállította. A firenzei Santa Croce templomban található sírjának felirata ennek ellenére sokat elárul a reneszánsz egyik legnagyobb hatású alkotójáról: „*tanto nomini nullum par elogium*”.^[5]

III. A POLITIKAI GONDOLKODÁS „KOPERNIKUSZI” FORDULATA?

Tudományos nézeteinek elemzése szempontjából először A fejedelem című művét kell alaposabb vizsgálat alá venni. Ezt – a másik három művéhez viszonyítva – igen rövidre sikerült írását a szerző 1513-ban írta és Lorenzo de Medicinek ajánlotta. Nem véletlenül nevezi őt az egyik szerző duzzogó filozófusnak, hiszen száműzetésében a hatalmi viszonyok sűrűjétől távol vetette papírra gondolatait: „Niccolò Machiavelli alapján egy extrovertált, kolerikus pszichikumú egyén volt állandóan aktív, nyughatatlanul impulzív jellem, aki érzékenyen reagált mind Savanarola bukására, mind Borgia felemelkedésére, s Firenze városáért élt halt. Láthatóan jelen volt egyéniségében az agresszivitásra való hajlam, és a változékonyság, melynek köszönhetően vadászkutya módjára kutatta Itália megteremtésének lehetséges megoldásait, és a megmentő személyét. Ugyanakkor az őt ért élményeket, csapásokat többnyire optimistán dolgozta fel saját magában, és Itáliai felemelkedését is túlzott optimizmussal remélte.”^[6] Alkotása nyomtatásban először 1532-ben, halála után jelent meg. A mű egyik fejezetében a szerző leszögezte, hogy nem fog a köztársaságokról írni, mert ezt korábban megtette, ami egyúttal azt jelentette, hogy a *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* (továbbiakban: *Beszélgetések*) című művet már ezt megelőzően megírta. „A köztársaságokról való elmélkedést máskorra hagyom, hiszen erről máskor már hosszan értekeztem. Csak az egyeduralom fajtáiról fogok beszélni, tovább szövésem az elkezdett fonalat, és azt fejtegetem, hogyan lehet az egyeduralmakat kormányozni és megtartásukat biztosítani.”^[7]

A 26 fejezetből álló fejedelmi tükör logikailag három részre tagolható. Az első rész az egyeduralom fajtáit mutatja be (tipizálás), a második a hadsereggel foglalkozik, amely több későbbi művében is kiemelten fontos témává vált, a harma-

[5] „Nincs sírfelirat, amely méltó volna ekkora névhez.” A sírfelirat eredeti szövegét lsd. Kaposi, 2015, 7.

[6] Bottlik, 2001.

[7] Machiavelli, 1978a, 9.

dik rész pedig a fejedelemnek a stabil kormányzáshoz szükséges tulajdonságait (idoneitás) veszi számba. Érdemes megemlíteni azt is, hogy a záró fejezet Itália egységére és függetlenségére szólít fel. Ne felejtjük el, hogy a félszigeten uralkodó jogi és politikai partikularizmus után a XIX. században megjelenő Risorgimento mozgalma tűzi majd Itália felszabadítását a zászlójára, így Machiavelli gondolatai e téren nagyon is újnak számítottak a reneszánsz korában. Sőt, a szerző a mű végén kifejti azt is, milyen okok vezettek ehhez a széttagoltsághoz.

A fejedelem történelmi példákban bővelkedő politikai tanácsok gyűjteménye. Machiavelli szándéka a hatalomba való visszakerülés volt, ezért ajánlotta gondolatait a Medici-család fent említett tagjának, ám a szándék mögött olyan nézetek húzódnak meg, amelyeket egyrészt saját politikai tapasztalataiból, másrészt a történelem tanulmányozásából merít. Műfaji értelemben Machiavelli követte az elődök példáját, királytükör/fejedelmi tükör formájában összegezte nézeteit. Az írás „anyagát” a követi jelentések (*legazioni*) adták, az író saját megfigyeléseiből és tapasztalataiból kiindulva fejtette ki gondolatait, hiszen hatalmi központok sokaságát látta maga előtt, tehát az Itáliai-félsziget politikafilozófiai és államelméleti szempontból „ideálisnak” mondható terep volt, kormányok kerültek hatalomra és buktak meg rövid időszakon belül. Machiavelli egyszerre szemtanúja és tevékeny résztvevője korának. Nem csupán leírja, hanem alakítja is kora gondolkodását. Ezt a kettősséget Francis Bacon jellemezte nagyon találóan: „Sokat köszönhetünk Machiavellinek és azoknak, akik azt írták meg, amit tesznek az emberek és nem azt, amit tenniük kellene.”^[8] Miért? Elsősorban azért, mert a középkori filozófiai gondolkodást egyértelműen Isten létének bizonyítása uralta, a társadalmi és politikai viszonyokról pedig az erkölcs keretei között értekeztek a szerzők, így inkább az ideális állam és eszményi uralkodó tulajdonságait taglalták, anélkül, hogy az állam tényleges működésével foglalkoztak volna. A XVI. századtól kezdve azonban – részben az itáliai reneszánsz hatására – az individualizmus előtérbe kerülése és az egységes keresztény világkép felbomlása, „pluralizálódása” következett be. Ennek egyik első képviselője Mirandola emberi méltóságról szóló kisebb írása volt, amely jelentős lépés volt a *zoon politikon*ként felfogott görög emberkép, illetve a keresztény társadalom- és emberkép átformálásában. Mirandola az emberi élet lényegét a döntés szabadságában jelölte meg.^[9] Bár a szerző fontosnak tartotta az etika, a dialektika és a teológia együttes művelését, és az Istennek tetsző élet elérését jelölte meg az emberi élet végső céljaként, nézetei nem kis változást hoztak az államra vonatkozó nézetek terén is. A változás két irányban haladt. Machiavelli maga is az individuumba helyezte a hangsúlyt, amikor a kormányzás alanya(i)ról írt, illetve amikor az emberi tulajdonságokat rangsorolta.

Az emberképek átformálása mellett kiemelendő, hogy ebben az évszázadban indult útjára a Francis Bacon által felvázolt tudományos módszer (idolumok lebontása, empirizmus, induktív bizonyítás) és tudományfelfogás (természettudomány egzaktsága a követendő a többi tudomány, így a filozófia számára is, ill.

[8] White, 2006, 9.

[9] Mirandola, 1984, 214.

továbbá a haladás eszméje), amely fokozatosan felváltotta a középkori skolasztikus gondolkodást.^[10] Machiavelli az átmeneti korszak „gyermeke”, számára már fontosabb a gyakorlat és a tapasztalat, mint az eszmei/ideális világ, előrébb való az egyes jelenségekből levezethető törvényszerűségek kimunkálása, mint az eszményi elképzelése, ám ez nála még nem eredményezett egységes tudományos módszert és nem vezetett az ismeretek rendszerezett bemutatásához. Igaz, nála a politika autonóm terület, amelynek törvényszerűségeit függetleníti az erkölctől, de a két legfontosabb műve – amelynek viszonya szintén a tudományos viták keresztútjében áll – A fejedelem és a Beszélgetések sok esetben egymásnak ellentmondó következtetésekre ad lehetőséget. Minden írása rendkívül sokat merített a történelemből, pontosabban abból, hogyan cselekedtek a politikai hatalom megszerzése szempontjából korábbi korok emberei. Ugyanakkor ez nem járt együtt azzal, hogy Machiavelli rákérdezett volna a történelem értelmére. Nézetei nem illeszkednek semmilyen történelemfilozófia keretbe. A történelmi példákat erősen szelektáló szerzőt a politikai hatalom megszerzése és megtartása érdekelte. Machiavelli számára a stabil kormányzás a hadsereg és a törvények által biztosított rend, amelyben fontos szerepet szánt a személyes kvalitásoknak, így eszmefuttatása bővelkedik pszichológiai és szubjektív elemek sokaságában. Általában véve elmondható, hogy a korábbi korokat többre becsülte saját koránál, aminek számos esetben adott hangot.

Ebből a szempontból igencsak fontos számára a belső viszonyok természetének kutatása, ez ugyanis előrevetítheti nemcsak a hatalmon lévők bukását, hanem az állam jelentéktelenné válását. Ezt a Firenze történetéről írott művében külön ki is fejtette: „...semmi sem hasznosabb a köztársaságok élén álló embereknek, mint a városok gyűlölködését és széthúzását kiváltó okok feltárása azért, hogy mások kárán okulva maradjanak egységesek. A köztársaságokról szóló példázatok mindenkor hatásosak, de saját köztársaságunkról szóló példázatok mindig hatásosabb és sokkal hasznosabb.”^[11] Igaz, ebben a műben a köztársaság államformája állt előtérben, nem az egyeduralom, de a szerző ekkor is a stabil kormányzás felől közelít a kérdés megvilágításához. A történelemre hivatkozás egyik legnagyobb hibájának azt tartotta, hogy a történetírók mindig dicső cselekedeteket örökítettek meg, azzal a szándékkal, hogy ne sértsék meg a tudomány „tárgyát”, azaz magát az adott korszakot. Machiavelli ezzel szemben hangsúlyozta, hogy a történelem mindig emberi cselekedetekben realizálódik, ahol a hírnév megszerzése sokszor nagyravágyással párosult, vagy erkölcstelen tetteken keresztül valósult meg. Ezzel elsősorban azon történetírók nyomdokába kíván lépni, akik az emberi természet ezen oldalát mutatják be. „...számos ember, aki nem tudott magának dicséretes cselekedetekkel hírnevet szerezni aljas tettekkel igyekezett feltűnni.”^[12]

Térjünk vissza az egyeduralom természetének elemzéséhez. Hogyan keletkezik az egyeduralom (hatalom megszerzése), és hogyan tartható fenn (államve-

[10] Bacon, 1995.

[11] Machiavelli, 1978b, 9.

[12] Machiavelli, 1978b, 11.

zetési elvek) a stabil kormányzás? Politikai tapasztalataiból kiindulva a legfontosabb következtetés, hogy a politika világában két szituáció létezik: 1) káosz (instabilitás) vagy 2) tartós uralom (stabilitás). Az előbbi kerülendő, az utóbbi megvalósítása pedig a politika önálló világának tanulmányozását követeli meg, a gondolkodótól és a politikustól egyaránt. A reneszánsz korának szerzője tehát a politika önálló, autonóm szféráját elismerve keresi és kutatja azokat a törvényszerűségeket, amely lehetővé teszik ennek a területnek az értelmezését.

A mű első mondata kapcsán rögtön fordítási nehézségekbe ütközünk. Az érdemi rész az alábbi felütéssel kezdődik „*Tutti gli stati, tutti e' dominii che hanno avuto e hanno imperio sopra gli uomini, sono stati e sono o repubbliche o principati.*” (Minden állam és minden uralom, amelyet emberek felett gyakoroltak, vagy köztársaság, vagy egyeduralom volt.)^[13] A problémát elsősorban az állam-fogalom (*stato*) körülhatárolása jelenti, hiszen első ránézésre a szerző államformákkal azonosítja a fogalmat, s ebben követi a politikafilozófia hagyományos felosztását: a főhatalom alanyai alapján különbséget tett monarchia és köztársaság között, amelyet a Beszélgetésekben kiegészített a vegyes államformák tanával (ld. később), de egyúttal az uralom (*dominio*) kifejezés is szerepel a mondatban. Ebből következően feltehető a kérdés úgy is, hogy az állam fogalma felfogható-e az uralom szinonimájaként. Később a szerző így folytatja gondolatait: „*come questi principati si possino governare e mantenere*” (...azt fejtegetem, hogy lehet az egyeduralkamat kormányozni és megtartásukat biztosítani).^[14] Az egyeduralkalom mint az állam egyik „formája” tehát kormányzás és annak megtartása, ami egyúttal uralmat jelent az adott terület felett.

Csakhogy a mű a hatalom megszerzésével kezdődik, ami nem szerves része az állam fogalmának, illetve a hatalom és uralom fogalmi megalapozása, distinkciója nem valósul meg. A hatalom természetét annak dinamikájában látta, azaz a megszerzés módjaiban és az ahhoz szükséges képességekben és technikákban (*virtù*), az állam pedig maga a kormányzás, az uralom megvalósulása. Abban korát megelőzve foglalt állást, hogy az állam működését minden külső és/vagy transzcendens motívumtól függetlenül kell vizsgálni. A tartós uralom szempontjából ugyanis az alapvető különbség aközött van, hogy 1) az államok fennmaradnak (ókori Spárta, vagy a korabeli Velence), 2) terjeszkednek (lásd Római Birodalom), vagy 3) belviszályok által sújtottan, más államok által függésébe kerülnek (közép-itáliai fejedelemségek).^[15]

Az állam tehát területi alapú politikai uralom, amely az adott területen élő lakosság/alattvalók feletti főhatalom gyakorlásában ölt testet. Az állam elsőrendű funkciói a béke és biztonság megteremtésében jelölhetőek meg, amelyet kifelé hadsereggel, befelé törvényekkel lehet biztosítani, ám mindkettő a rend (stabilitás) nélkülözhetetlen eszköze. Akár az állami funkciókat nézzük, akár a stabil kormányzás „evilági” kritériumait, a reneszánsz korban már más

[13] Paczolay, 1998, 38.

[14] Paczolay, 1998, 38.

[15] Machiavelli, 1978c, 110.

szerzőknél is felbukkanó gondolatokról van szó. Danténak Az egyeduralomról írott műve ugyan még a XIV. századi Európa hatalmi viszonyait, a pápaság és császárság harcát tükrözik vissza, ezért nagyon erős megszorítással sorolható a fenn említett szerzők köré, ám művének újdonsága, hogy a politikai hatalom funkciója alapján elemezte az állam szükségességét, amelynek elsőrendű célját az általános béke megteremtésében jelölte meg. A humanista stílusban íródott mű Arisztotelész érveit vette kölcsön. Ugyan az uralkodó hatalmát Istentől eredeztette, de egyúttal azt állította, hogy egy nagy, egységes birodalom keretei között létező állam tud eme célnak megfelelni. „[...] nyilvánvaló, hogy az egyetemes béke mindazon dolgok között a legfőbb jó, amely az emberi boldogság elérésére vannak rendelve [...] az egész emberi nem egy cél felé törekszik, kell, hogy legyen valaki, aki szabályt szabjon és uralkodjék, akit monarchának vagy császárnak neveznek. Így világos, hogy a világi jóléthez szükséges a monarchia vagy császárság.”^[16] Padovai Marsilius A béke védelmezője című művében szintén a császár világi hatalma mellett foglalt állást. Gondolatainak újszerűsége abban állt, hogy az arisztotelészi fogalmak segítségül hívásával, az állam eredetére vonatkozóan az ember felismerésére helyezte a hangsúlyt. Nézete szerint nem az emberi természetből kifolyólag következik, hogy az egyén egyre nagyobb szintű közösségi formákban él (pl. Arisztotelésznél: család-falu-polisz), hanem akarati aktus következtében, azaz a közösség többi tagjának állam létrehozására irányuló, megegyező akarata által. Ez a Mirandolánál fellelhető döntési szabadság politikai formája. Az állam legfontosabb jellemvonása, hogy törvényeket alkot és azokat kényszerítő hatalma folytán alattvalóival be is tartatja.^[17] Ugyanakkor a törvényhozó hatalom alanya a polgárok (nagyobb részének) közössége, tehát az állam Danténál is megfigyelhető legfőbb funkciója, a béke és nyugalom fenntartása már a politikai közösség egy részének hatalomgyakorlásával kapcsolódik egybe. Marsiliusnál már nem az a fontos, hogy a közjő fogalma alatt meghatározott ideális rendet és a közösségi javak igazságos elosztását tartsuk szem előtt, hanem, hogy a politikai közösség arra feljogosított szerve alkosson törvényeket, és az állam képes legyen a béke megteremtésére és fenntartására.

Niccolò Machiavelli az államok tanulmányozását nem az isteni gondviselés vagy valamely erkölcsi normának való megfelelés alapján, hanem a politikai hatalom kontextusában tartotta feladatának. A hatalom megszerzése és megtartása a vezetők hatékony hatalmi technikáin múlik, amelynek során kizárólag az államérdek irányíthatja a politikai közösség élén álló személy(ek) cselekedeteit. A reneszánsz politikai gondolkodás következményeként az államérdek az államhatalom igazolási forrásává vált, a hatalom alanya az elkövetkezendő évszázadok során fokozatosan elszemélytelenedett.^[18] Machiavelli tulajdonképpen ennek alárendelten kezeli az államforma problémáját, látni fogjuk, hogy A fejedelem az egyeduralom, a Beszélgetések a köztársaság felé billenti a mérleg

[16] Dante, 1983, 10-13.

[17] Bayer, 2003, 86.

[18] Paczolay, 1998, 13.

nyelvét, illetve ennek megfelelően alakítja a stabil kormányzáshoz szükséges személyes tulajdonságokat. A XIX. századi történetíró, Jakob Burckhardt szerint Machiavellinek köszönhető a modern állam fogalmának megteremtése, így Firenze megérdemli, hogy a világ első modern államának neveztesseék.^[19]

Machiavelli gondolatai tehát a korábbi itáliai szerzők által felvetett gondolatok folytatásaként is értelmezhetőek, amennyiben a stabilitás alapjául szolgáló jogalkotást és állami külpolitikát fontos kritériumoknak tekintjük. Az egyeduralomnak azonban több fajtája létezik: lehet 1) örökletes, vagy 2) újkeletű. Az újkeletű egyeduralom további változatai: 2a) teljesen újonnan szerzett, vagy 2b) egy már fennálló birodalomhoz csatolt un. vegyes egyeduralom. (Vegyes egyeduralom esetében később külön tárgyalja a szerző 2b1) a hódító és a hódított közötti nyelvi- és szokásbeli különbségeket, mint egy lehetséges variánst, amit megkülönböztetett attól az esettől, amelyben 2b2) a hódító és hódított szokásai és nyelve azonosak.^[20] A mű további részeiben említést tett: 3) a gyalázat árán szerzett uralomról, 4) a polgári egyeduralomról (polgártársak akarataiból válik uralkodóvá) és 5) az egyházi uralomról.

Mindegyik főtípus – tehát az örökletes és az újkeletű uralom is – két szinten értelmezendő: meg kell vizsgálni egyrészt azt, hogyan szerezhető meg a hatalom, másrészt azt, hogyan kell hatékonyan kormányozni (azaz a kormányzás módját és az ahhoz szükséges képességeket egyaránt számba kell venni).

A hatalom megszerzésének négy módja van: 1) öröklés, 2) hódítás, 3) szerencse és 4) személyes adottságok – idoneitás – (virtù). Az első mód viszonylag egyszerűnek tűnik. Az öröklés ugyanis feltételezi, hogy az alattvalók hozzászoktak az uralkodó családjához. Ebben az esetben a fejedelemnek csak fenn kell tartania ősei szokásait és alkalmazkodnia kell a kialakult viszonyokhoz. E két fontos feltétel teljesítése esetén az uralkodó élete végéig uralkodhat birodalmában, és ha átmenetileg el is ragadják tőle a hatalmát, akkor is vissza fogja szerezni. A szokások tehát igen fontos szerepet játszanak a politikai rendszerek ezen típusának fennmaradásában, a hatalom megszerzése és megtartása egyaránt könnyű feladatnak tűnik. Ezt támasztja alá az a kissé közhelyesnek tűnő kijelentés, hogy a vérségi uralkodót mindaddig szeretik az alattvalók, amíg olyan hibát nem követ el, ami miatt elfordulnának tőle, azaz, különösen kimagasló képességek sem szükségesek az uralkodáshoz. Az örökletes egyeduralom két pillére tehát a fennálló szokások tiszteletben tartása és az alattvalók jóindulatának biztosítása.^[21] Érdekes pszichológiai magyarázatot ad a szerző arra, hogy egy ilyen típusú egyeduralomban miért nincs meg a változtatás igénye az alattvalók részéről: „S az uralkodás hagyományossága, az uralom folytonossága teszi, hogy a változtatás vágya kialszik és megszűnik; mert a változás olyan, mint a bontott fal: újra fel kell rakni.”^[22]

[19] Paczolay, 1998, 12.

[20] Machiavelli, 1978a, 9.

[21] Machiavelli, 1978a, 9.

[22] Machiavelli, 1978a, 10.

Abban az esetben, ha teljesen újonnan szerzett egyeduralomról beszélünk, akkor többféle helyzet állhat elő. A hódítónak szembe kell néznie azzal, hogy az alattvalók vagy saját korábbi törvényeik szerint élnek, vagy fejedelmükhöz szokottan engedelmeskedtek, tehát ebben az esetben az öröklésnél kardinális szerepet betöltő szokások és uralkodóval szembeni hűség már akadályát képezik a hatalom megszerzésének. Ezért a hódítónak a fenti típustól eltérő módszerekkel kell a hatalmat megszereznie: 1) az új fejedelem saját fegyverével és vitézsége révén (azaz erőszak és virtù kombinációjával) jut hatalomra; 2) vagy idegen fegyverek és szerencse (azaz erőszak és fortuna kombinációja) segítségével.^[23] Mindegyik kombináció eltérő következményekkel jár a hatalom megtartására vonatkozóan. Machiavelli eképpen vezeti fel az új típusú egyeduralmat: „De az új keletű egyeduralom sok bajjal jár.”^[24] A kétféle kombinációban hatalmas különbség rejlik. Első ránézésre azt mondhatnánk, hogy mindegyik változat fegyverrel történik, ám lényeges eltérést jelent a saját és az idegen fegyver közötti különbség, illetve a virtù és a fortuna megkülönböztetése. Az előbbi vonatkozásában Machiavelli következetes gondolkodónak számít. Többre értékelt a saját hadsereget a zsoldos csapatoknál, mivel az idegen hadsereg megfizetése csak alkalmi győzelmeket eredményez, legtöbbször kétes kimenetelű, így az egyik legfőbb szorgalmazója mind a hatalom megszerzése, mind a hatalom megtartása szempontjából az állam saját haderejének. Ráadásul, amennyiben ez megfelelő személyes kvalitással párosul, akkor az stabil és hosszú kormányzáshoz vezethet. A virtù a kormányzás képességeit jelentette, a fortuna pedig a körülmények szerencsés alakulását, az előbbit az emberi természethez rendelte, az utóbbit az emberi cselekvéstől részben független tényező. Saját fegyverrel és virtù segítségével hatalomra kerülni jóval stabilabb kormányzást eredményez, mint az idegen fegyver és a szerencse együttesével.

Mielőtt ezt megnéznénk, térjünk át egy pillanatra a vegyes egyeduralomra. Amennyiben egy államot egy másik államhoz csatolnak (vegyes egyeduralom), akik elleneztek az új uralkodó hatalomra kerülését, azok ellenségei lesznek. Ebben az esetben az uralkodó és a „helyi elit” szembenállása lesz a hatalom megszerzésének legnagyobb akadálya. Machiavelli ezért célszerűnek tartja a lázadókkal szembeni könyörtelen és gyors leszámolást. Ugyanakkor az elcsatolt és bekebelezett területeken a hódító és hódított közötti viszony eltérő voltának létezik további két alosztása, ha a meghódított terület lakossága eltérő nyelvet beszél és más szokások szerint él, illetve, ha a nyelv és szokások azonosak a hódítóval. Amennyiben ugyanolyan nemzetiségű a meghódított terület, akkor az új uralkodó úgy tarthatja meg hatalmát, ha az előző uralkodó egész családját megsemmisíti, de a régi szokásokat változatlanul hagyja, tehát itt a leszámolás (erőszak) mellett a szokások „legitimáló” ereje válik fontos tényezővé. A leigázott ország más nyelvű nemzetisége esetén a hatalom megszerzéséhez a szerencse (fortuna), az erő (hadsereg) és a ravaszság (virtù) egyaránt szükséges. Ebben

[23] Machiavelli, 1978a, 10.; Paczolay, 1998, 38-39.

[24] Machiavelli, 1978a, 10.

az esetben a legjobb megoldás, ha a hódító megtelepedik az új tartományban, így tudja hatalmát legbiztonságosabban fenntartani. Machiavelli szerint ennek egyik legjobb eszköze a telepések segítségének igénybevétele (bár a szerző szerint elegendő létszámú gyalogos katonaság állomásoztatása is megfelelő módszer lehet).

A telepések szerepe már a Beszélgetésekben is felbukkant. A fejedelemben a reneszánsz szerző abból a szempontból tartja jobbnak az erőszak eszközénél, hogy sokkal „költséghatékonyabb”, mint az adott terület fegyverrel történő legigázása. Ily módon van arra lehetősége az uralkodónak, hogy rövid időn belül megszüntesse a kialakult nehézségeket; tisztviselői nem tudják kirabolni az országot; alattvalói személyesen hozzá fordulhatnak, ennek okán bíznak benne és nem láznak fel ellene. Az uralkodó, ha megtelepedik az általa elfoglalt birodalomban, csak nehezen fogja elveszíteni.^[25] A Beszélgetések már hosszabban fejtegeti a telepésekkel történő hatalom megszerzésének problémáját. Ebben a műben Machiavelli az állam alapításával kapcsolatban hoz fel érveket. Azt állította, hogy az államot kétféleképpen lehet létrehozni: 1) ott élő lakosság (telepések) igénybevételevel, vagy 2) idegenek révén, ez utóbbi vagy 2a) a járványok, a háborúk vagy az éhínség miatt elnéptelenedett területeken megtelepedő szabadokat jelenti, vagy 2b) a telepések által behozott, tőlük függően lévő idegeneket.^[26] Bármely államról beszélünk, mindig területszerzésről van szó, amelynek egyik esete a teljesen új állam alapítása, vagy a fenti példa alapján, az állam terjeszkedése révén függővé vált területek bekebelezése. A territorialitás elve tehát megjelent Machiavelli politikai filozófiájában. Sőt, az adott területen élő lakosság feletti uralom mélyebb elemzése azt eredményezi, hogy a reneszánsz szerző a modern állam három alapegységét: a területet, a lakosságot (alattvalók) és főhatalom gyakorlását az adott terület felett egyaránt fontos tényezőnek tekintette.

Másik jelentős probléma az egyeduralom esetében a hatalom megtartása, azaz a stabil kormányzás, amelyet először a hatalomgyakorlásban részt vevők köre felől közelített meg. Machiavelli itt is típusokat hozott létre, aszerint, hogy az uralkodó és az uralkodásban részt vett tanácsadók milyen viszonyban állnak egymással. 1) Létezik olyan egyeduralom, ahol az uralkodó kormányoz, a többiek pedig az uralkodónak alávetettek, tehát az uralkodó engedélyével vesznek részt a hatalom gyakorlásában, ám ettől meg kell különböztetnünk azt az esetet, amelyben 2) az uralkodó a főurakkal együtt kormányoz, akik származásuk ősi volta miatt jogosultak e tevékenység végzésére. A kettő közötti lényeges különbség, hogy az előbbit nehezebben lehet megszerezni, de könnyebb megtartani, mint az utóbbit, hiszen elég az uralkodói család tagjait likvidálni. Az utóbbit viszont könnyebben meg lehet szerezni, de a hatalom megtartása nehezebb feladat.^[27] Sőt, ezt a Beszélgetésekben szintén megerősíti azzal a megjegyzéssel,

[25] Machiavelli, 1978a, 10-17.

[26] Machiavelli, 1978c, 94.

[27] Machiavelli, 1978a, 14-23.

hogy a hatalmon lévők bírvágya veszélyesebb, mint a hatalomra vágyóké.^[28] A hatalom megtartása szempontjából ki kell térni a meghódított terület alattvalói irányába is, hiszen a kormányzás stabil volta nemcsak az uralkodásban résztvevőktől függ, hanem a kormányzattaktól. Amennyiben az uralkodó a meghódított területen saját törvényei és szokásai szerint élő társadalomban kívánja hatalmát megtartani, ott azt erőszakkal és törvények által teheti meg.

Láthatjuk, hogy Machiavelli a hatalom stabilitása szempontjából határozottan elválasztja az alattvalókat a „hatalom gyakorlótól”, (kormányzottak és kormányzók megkülönböztetése), ám mindkét problémát fontosnak tartja. Instabil kormányzáshoz vezethet a fejedelem és kormányzásban részt vevő tanácsadók konfliktusa, illetve az alattvalók és az uralkodó szembenállása egyaránt. Az uralkodónak szüksége van az alattvalók támogatására, ami arra utal, hogy a reneszánsz szerzőt foglalkoztatta a legitimitás problémája. Sőt, az alattvalók támogatását nemcsak megszerezni kell, hanem megtartani is.

Ezen a ponton érdemes egy pillanatra kitérni Machiavelli emberképére. A reneszánsz bölcselő a korábbi szerzőknél sokkal hatékonyabban mutatott rá arra, hogy az embereket nem a racionalitás vagy az erkölcsi normák, szabályok és szokások vezetik a társadalmi és politikai együttélés során. Fontos a szokások legitimáló ereje, de külön kiemeli az indulatok, közöttük az irigység és ingatlanság jellemvonásait. Az alattvalók félelemből és bizonytalanságból könnyen képesek bizalmat szavazni, vagy éppen bizalmukat megvonni a hatalom gyakorlótól. Ugyancsak emberi tulajdonság a másokkal szembeni irigység, harag, illetve a bírvágy, amivel az uralkodónak számolnia kell, ha hatalmát meg akarja tartani. Hasonlóan éles szemmel vizsgálta a bosszúvágy jellemvonását. A Beszélgetésekben például azt hangsúlyozta, hogy az emberek nem felejtik el a nekik okozott sérelmeket, de csak a kisebbek miatt tudnak bosszút állni, nagyobb sérelmek esetében nincs akkora erejük, hogy hatékonyan szembeszálljanak az uralkodóval. Ebből következően a stabil kormányzás egyik alapfeltétele, hogy az uralkodó olyan helyzetet teremtsen, amelyben a lakosság nem képes még a kisebb sérelmekért sem bosszút állni.^[29]

Hogyan jellemezhetjük az uralom megszerzése szempontjából említett másik két elemet, a virtút és a szerencsét? Az előbbi azoknak a tulajdonságoknak és képességeknek a köre, amely az uralkodó számára biztosítja a hatalom megszerzését és megtartását. Az utóbbi az emberi tevékenységtől és döntésektől független tényező, körülmény. Közös bennük, hogy Machiavelli szerint a történelemben minden emberi dolog mozgásban van, nem lehet statikusan szemlélni az eseményeket, igaz ez a politikai rendszerek tanulmányozására is. A külső és belső körülmények minden állam esetében változnak, s a változás szüntelenül más képességek előtérbe helyezését kívánja meg.^[30]

Az egyeduralom egyes változatainál eltérően kell ezt a két tényezőt figyelem-

[28] Machiavelli, 1978c, 107.

[29] Machiavelli, 1978c, 110.

[30] Machiavelli, 1978c, 111.

be venni. Az egészen új birodalmak megszerzése esetén a hódító tehetségétől függ, hogy nehezen vagy könnyen tartja meg a hatalmát. Ahhoz, hogy valaki fejedelemmé válhasson, virtùra vagy szerencsére van szüksége. Előfordul, hogy annak az uralkodása tovább marad fenn, akinek a hatalom megszerzésekor nem volt nagy szerencséje, továbbá a meghódított területen való megtelepedés nagy segítség lehet a fejedelem számára. Mózes, Kürosz, Romulus és Thészeusz csak néhány példája azoknak, akik tehetségükkel és nem a szerencse segítségével lettek a történelem uralkodói.^[31] Az uralkodó, aki megfelelő képességekkel és nem szerencséjével szerzi meg a hatalmat egy teljesen új ország felett, nehezebben tudja megszerezni. A nehézségek legfőbb okát azok a törvények jelentik, melyeket a hódítónak be kell vezetni a rend fenntartása érdekében, hiszen ellenségeivé válnak azok, akiknek a régi törvények megfelelnek, és nem számíthat azokra sem, akiknek javára szolgálnak a meghozott intézkedések.^[32] Ellenben, ha valaki csak a szerencse által válik uralkodóvá, a hatalom könnyen megszerezhető, de nehezen megtartható. A gondot ebben az esetben az jelenti, hogy az uralkodó nagymértékben függ az őt hatalomra segítők jóindulatától. A mások szerencséje által szerzett, hirtelen létrejött birodalomban a fejedelemnek az uralomra jutása után rövid időn belül le kell raknia azokat az alapokat, melyek szükségesek uralkodása fenntartásához. Akármelyik tényezőt vesszük alapul – virtù vagy fortuna –, mindegyik előmozdíthatja a hatalom megszerzését. Az előbbi nehezebbnek tűnik, az utóbbi könnyebbnek. Egyik tényező sem garancia azonban az uralom megtartására vagy annak biztos elvesztésére. Ebből az okfejtésből jól látszik, hogy Machiavelli túlságosan relativizál, ami kitűnő példája annak, hogy nem találta fontosnak általános törvényszerűségek felállítását. Tulajdonképpen a történelem változó hatalmi viszonyok összessége, amelynek pontos és körültekintő felismerésével meg lehet szerezni a hatalmat, legyen szó akár uralkodó kvalitásról, akár a körülmények szerencsés alakulásáról. Nézzük meg mindkét példát részletesen. Amennyiben a virtù felől közelítjük meg a kérdést, azt láthatjuk, hogy az uralkodó képes annak a felismerésére, hogy mit kíván az adott korszak, alternatívákban gondolkodik és a legalkalmasabb eszközök igénybevételel szerzi meg a hatalmat. Ez öröklés esetén a szokások fenntartása, új típusú egyeduralom esetében a hódítás, a telepések behozatala és a politikai szituáció konszolidálása, akár likvidálással, akár törvények segítségével. Nincs tehát szerepe az ideális – bölcs és erkölcsös – uralkodó képe megrajzolásának, mert az adott korszak mindig új szituációkat teremt, a korábbi kvalitásokhoz képest más tulajdonságok szükségesek ahhoz, hogy hatalomra kerüljön valaki. Joggal állítja Machiavelli, hogy a virtù a hatalom megszerzésének nehezebb útja, de ugyanakkor a hatalom megszerzése után könnyebben megtartható. Bár ez utóbbi sem általános törvényszerűség, hiszen a változó hatalmi viszonyok mellett még egy racionálisan mérlegelő, az adott politikai helyzetet helyesen felismerő uralkodó is elvesztheti hatalmát. A másik eset a fortuna, amely ellentétben a virtùval

[31] Machiavelli, 1978a, 23.

[32] Machiavelli, 1978a, 25-31.

könnyebb hatalomra kerülést eredményez, ám a csupán az erre épített uralom instabillá válhat. Itt ugyanis az a helyzet áll elő, hogy a szerencse közrejátszhat a hatalom megszerzésében, de önmagában kevés, hiszen az adott terület feletti uralom már emberi döntéseket igényel, mind a kormányzók, mind a kormányzóttal irányában. A szerencse tehát virtù nélkül hosszú távon – azaz a politikai rendszer stabilitása szempontjából – nem működik. Mivel a szerencse fogalma Machiavelli számára fontos kategóriának tűnik, érdemes kitérni a korábbi művében – Beszélgetésekben – megfogalmazott nézeteire. A szerző korábbi műve a szerencse forgandóságát az anyagi javakkal összefüggésben tárgyalta. Nézete szerint az emberek bírvágya jóval nagyobb, mint a rendelkezésre álló források „...a természet olyannak teremtette az embert, hogy mindent megkívánhat, de nem tud mindent megszerezni: ily módon mindig nagyobb benne a vágy, mint a megszerzés lehetősége, tehát nem elégíti ki sem a birtoklás ténye, sem az, ami a birtokában van. Ezért oly forgandó az emberi szerencse hiszen az emberek vagy még többet akarnak, vagy nem akarják elveszteni azt, amit megszereztek; így aztán ellenségeskednek, háborúskodnak, ennek eredményeképpen pedig az egyik elpusztul, a másik felvirágzik.”^[33]

A hatalom megtartása szempontjából külön ki kell emelni két, alapvetően fontos tényezőt. Az egyik a hadsereg léte, a másik a törvények „minősége”. Az előbbi esetében A fejedelem olyan tanácsokat ad, amelyek későbbi művekben ismét előtérbe kerülnek, de a szerző ezeken a gondolatain nem változtatott. A hadseregnek két fajtája van: 1) az uralkodó megfelelő anyagi erőforrással és katonai létszámmal rendelkezik, így saját hadsereget állít fel és ezzel biztosítja állama külső védelmét. Ez a megállapítás két szempontól nagyon fontos. Az állam létének, illetve a stabil kormányzásnak a biztosítéka a külső támadás elleni védelem, amely saját hadsereggel könnyebben garantálható. A másik szempont a támadások kiváltó okainak taglalása. Mikor számíthat egy állam arra, hogy megtámadják más államok? Erre Machiavelli a Beszélgetésekben a következő opciókat sorolja fel: 1) ha gyenge államnak tartják, ami eredhet abból is, hogy nem rendelkezik saját haderővel, illetve 2) ha erős állam, mert ezzel veszélyezteteti más államok külső biztonságát.^[34] Az állam fennmaradásának záloga tehát a függetlenség biztosítása. 2) A haderő másik fajtája a zsoldos hadsereg, de ezt Machiavelli nem tartotta sokra. A zsoldosokban nem lehet megbízni, mert becstelének, nem tartják meg az ígéretüket, nem lojálisak. Továbbá nincsenek érzelmileg elkötelezve, csak a zsoldért harcolnak, melynek csekély összegéért nem áldozzák fel az életüket. Itália meggyengülését is a zsoldosereg okozta.^[35] Mindemellett az is szükséges, hogy az uralkodó katonáinak kitűnő hadvezére legyen. Ehhez kiváló ismeretekkel kell rendelkeznie a haditudományokról, mert másképp nem tudja seregében a rendet fenntartani, katonái nem fogják tisztelni, és engedelmeskedni sem fognak parancsainak, ezért végül elveszti hatalmát. Béke idején is gyako-

[33] Machiavelli, 1978c, 175.

[34] Machiavelli, 1978c, 111.

[35] Machiavelli, 1978a, 41-45.

rolnia kell a hadművészettel való foglalkozást. Továbbá fontos elméleti tudásának gyarapítása is. Ennek érdekében meg kell ismernie azt, hogy a történelem nagy uralkodói milyen magatartást tanúsítottak a háborús helyzetekben, tetteikkel hogyan érték el győzelmeiket, és mi okozta vereségeiket. Ennek alapján egy olyan személyt kell kiválasztania példaképül, aki korábban cselekedeteivel már dicsőséget szerzett, és követnie kell őt. A hadvezetés és az ezzel kapcsolatos ismeretek a virtù részeként foghatók fel. A haderő mellett legalább ilyen fontos tényező a törvények által biztosított belső rend. A törvények jelentőségére a Beszélgetések jóval nagyobb hangsúlyt fektetett, mint A fejedelem. Az utóbbiban ugyanis Machiavelli csupán annyit mondott, hogy törvényekkel kell biztosítani azt, hogy a kiválasztott személy ne élhessen vissza hatalmával. Az előbbi viszont több helyen is kitér a törvények által biztosított stabil politikai rend nélkülözhetetlen voltára. Nézzük meg, melyek ezek a tényezők. Machiavelli mindenekelőtt megvizsgálja a törvényen alapuló, ún. normál jogrend és a kivételes állapot különbségét. Korát megelőzve úgy vélekedik, hogy a rendkívüli helyzetekben hozott rendkívüli intézkedések csak ideiglenes jelleggel – meghatározott időben és területen – érvényesek: „...egyetlen államban sem szabad előfordulnia, hogy rendkívüli eszközökkel kelljen kormányozni. Mert lehet, hogy a rendkívüli eszközök pillanatnyilag segítenek, de ez rossz példa, mert szokássá teszi, hogy jó cél érdekében meg kell sérteni a törvényeket, amiből aztán később az lesz, hogy erre hivatkozva a rossz cél érdekében is elkövetnek törvénytelenéseket. Tehát sohasem tökéletes az az állam, amelynek nincs minden eshetőségre törvénye, nincs minden eseményre orvoslási módja és nincs megfelelő kormányzási formája.”^[36] Egyfelől tehát mind a normál, mind a kivételes állapot idejére rendelkezni kell megfelelő törvényekkel, másfelől a törvények megszegésének egyetlen indoka a jó cél lehet, ám ez is csak kivételes esetekben történhet meg. Ehhez kapcsolódik a törvénszegés problémája, amely a törvényt alkotók (kormányzók) és a törvényeket betartók (alattvalók) oldaláról egyaránt vizsgálendő. Machiavelli sokkal súlyosabbnak tartja a politikai rendszer stabilitása szempontjából azt, ha az előbbi sérti meg, hiszen ez az uralom legitimitását veszélyezteti.

Végezetül nézzük meg, melyek lehetnek a virtù kategóriájába illeszthető tulajdonságok, hiszen A fejedelem legalább olyan bőven foglalkozik ezzel a kérdéssel, mint a hatalom megszerzésének típusaival. A hatalom fenntartásához szükséges uralkodói tulajdonságok rangsorolása szempontjából kiemelendő, hogy a fejedelem erkölcsi értelemben jó, erkölcsi szempontból közömbös és erkölcstelen tulajdonságok összességéként írható le.^[37] Vessünk pillantást néhány kiemelten fontos tényezőre.

[36] Machiavelli, 1978c, 170-171.

[37] Machiavelli, 1978a, 50-79.

1. Bőkezűség – fukarság

A fejedelemnek óvakodnia kell a tékozlástól, másképp elveszíti vagyonát, és azért, hogy bőkezűségének a híre megmaradjon, népét ki fogja fosztani, aki ezért megveti és gyűlölni fogja. A hatalom megszerzéséhez a bőkezűség elengedhetetlen, ám a megtartásnak már inkább akadálya. Az uralkodónak ügyelnie kell arra, hogy a saját vagyonából ne pazaroljon, de a hadi vállalkozásaiból megszerzett vagyonból bőkezűen adakozzon, mert csak így tarthatja meg katonái bizalmát.

2. Könyörületesség – kegyetlenség

Ez a fogalompár azért kiemelten fontos, mert Machiavelli számos esetben tartja az erőszakot elfogadhatónak. A személyes kvalitások rangsorolásánál azonban nem ennyire egyértelmű az álláspontja. Érveket és ellenérveket egyaránt felhoz az erőszak alkalmazásával kapcsolatban. Nézete szerint sokkal jobb, ha az uralkodót könyörületesnek, mint ha kegyetlennek tartják. Ellenben vannak olyan helyzetek, amelyekben a leszámolás nem megkerülhető. Ebben a vonatkozásban két érvet tart megfontolandónak. Az egyik az állam érdeke: a béke és a biztonság. Az uralkodónak nem kell félnie attól, hogy kegyetlen jelzővel illetik, ha intézkedései alattvalói biztonságát szolgálják. A másik a haszonelvűség. Machiavelli szerint néhány emberi élet kioltása könyörületesebb, mint ha olyan helyzet áll elő, amely során jóval több az áldozat.

Ráadásul az új egyeduralom esetében nem lehet elkerülni a kegyetlen intézkedéseket, sem a hatalomgyakorlásban korábban részt vett egyének, sem az alattvalók vonatkozásában, hiszen mindkét csoport veszélyezteti az újonnan megszerzett hatalmat. Végül a kegyetlenség mellett szól a „rossz” emberi természet. A fejedelemtől inkább féljenek az alattvalói, mint szeressék, mert az emberek nagy része kétszínű, megbízhatatlan és gyáva. Előbb fordulnak az ellen, akit szeretnek, mint akitől félnek. Érdekes pszichológiai eleme az emberi indulatoknak a félelem és a gyűlölet megkülönböztetése. Ha az uralkodót gyűlölik az alattvalói, akkor veszélybe kerülhet az uralma, viszont mindaddig nem kell ettől tartania, amíg népe vagyonát érintetlenül hagyja és a becsületét sem sérti meg, tehát a félelem az uralmat stabilizálhatja, a gyűlölet hosszú távon instabillá teheti.

3. Erőszak – erőszakmentesség

Machiavelli kiemeli, hogy ha valami miatt sor kerül emberi élet kioltására, akkor derüljön fény ennek okára. Az uralkodónak tudnia kell használni a benne rejlő állati és emberi énjét. A törvényekkel való küzdelem emberi tulajdon-

ságot takar, az erőszakkal való harc pedig állati tulajdonság, amely az oroszlán és a róka (erő és a ravaszság) kombinációját jelenti.^[38]

4. Hitelesség – hiteltelenség

Erősen pszichológiai elem a személyes adottságok számbavételénél a látszat és a valóság megkülönböztetése. Ugyancsak az emberi természetből kiindulva, azt állította, hogy az alattvalók csak egy képet látnak az uralkodójukról. A fejedelemnek annak a látszatát kell keltenie, hogy kegyes, hűséges, emberséges, őszinte és vallásos. Nem kell valóban rendelkeznie ezen tulajdonságokkal, csak olyan magatartást kell tanúsítania, mintha rendelkezne ezekkel, és közben fel kell készülnie arra, hogy ha szükséges, éppen ellenkezőleg kell cselekednie.

5. Félelem – lojalitás

A történelem folyamán az uralkodók különféle módon próbálták megvédelmezni országaikat. Voltak, akik a megszerzett területeket felfegyverezték, mások lefegyverezték az alattvalókat, egyes uralkodók részekre osztották a meghódított tartományokat, és az is megtörtént, hogy ellenséget kerestek maguknak, melynek legyőzésével tekintélyt szerezhettek. Egyesek azok bizalmát akarták megszerezni, akikre uralkodásuk elején még gyanakodtak, ám akadtak, akik erődítményeket építettek, míg mások lebontották az építményeket. A legnagyobb biztonságot a fejedelem számára azonban az jelenti, ha népe szereti. Az uralkodót akkor becsülik a legjobban, ha nagy hódító vállalkozásokba kezd, melyek sikerrel járnak, de fontos az is, hogy a belső kormányzásban is mutasson jó példát. Ha valaki rendkívüli dolgot cselekszik a polgári életben, úgy jutalmazza vagy büntesse, hogy sokáig emlékezzenek rá, a legfontosabb pedig, hogy cselekedeteivel hitesse el mindenkivel, hogy nagy és kiváló személyiség.

6. Döntés – döntés hiánya

Azért is becsülik az uralkodót, ha igazi barát vagy igazi ellenség. Valaki mellett, vagy valaki ellen kiállni mindig hasznosabb, mint semlegesnek maradni. Szomszédok háborúja esetén nem jó semlegesnek maradni, mert a győztes és vesztes fél reakciója egyaránt veszélyeztetheti a semleges államot. A győztes félnek nem kellene azok a barátok, akik a bajban nem álltak mellé, és a vesztes sem áll a semleges fél mellé, mert nem támogatta őt. Ha a fejedelem kiáll valamelyik fél mellett és az a fél győz, akit támogatott, akkor a győztes elkötelezte ma-

[38] Machiavelli, 1978a, 58.

gát vele szemben, ha pedig veszít, akkor is számíthat a jóindulatára egy későbbi helyzetben. A döntés hiánya tehát rosszabb, mint a döntés. Ugyanakkor az uralkodónak – hacsak nem szükséges – ügyelnie kell arra, hogy nála erősebb fejedellemmel ne szövetekezzen, mert győzelme esetén a hatalmába kerül és függeni fog tőle. A Beszélgetésekben ugyanakkor óva intett az elhamarkodottan meghozott döntésektől.^[39]

7. Tanácsadók kiválasztása

Az uralkodónak rendkívüli módon kell figyelnie tanácsadói kiválasztására, hiszen döntése szerint fogják majd megítélni. Amennyiben jó és hűséges tanácsadókat választ, tisztelni fogják érte, ha viszont rosszul dönt, megvetik majd e hibája miatt.^[40] A hatalom megszerzése és megtartása egyaránt függ a hatalomban részt vevők köréhez fűződő viszonytól. A fejedelem alapvetően nagyobb teret szánt a kormányzásban részt vevők tulajdonságainak elemzésére, míg a Beszélgetések már inkább a nép – alattvalók – tulajdonságait rangsorolta.

Végül pedig Itália jogi és partikuláris széttagoltságának okait vizsgálta meg a szerző. Ebben rossz kormányzások egész sorát fedezte fel, amely egyrészt a haderő gyengeségére, másrészt a rossz vagy rosszul alkalmazott törvényekre vezethetőek vissza, amely mögött a kormányzók tulajdonságai, pontosabban azok gyakorlatkossága állt.

IV. MACHIAVELLI ÉS A TÖRTÉNELEM

Ahogy fent említettük, Machiavelli a Római Birodalom történetének vizsgálatán keresztül a Beszélgetésekben többször állást foglalt a történelemmel kapcsolatban. Bár a történelem értelmére vonatkozó kérdésfeltevés elmaradt, így nézetei nem illeszkednek a szubsztantív történelemfilozófia egyik típusába sem,^[41] ám a hatalom megszerzése és megtartása kapcsán olyan kérdések is előtérbe kerültek, amelyek valamiképpen mégis a történelem, pontosabban a történelmi korszakokban bekövetkező változások okait próbálták feltárni. Ezek néze-

[39] Machiavelli, 1978c, 166-168.

[40] Machiavelli, 1978a, 76-77.

[41] A szubsztantív történelemfilozófia a történelem értelmének kutatására vállalkozik, amely a történelemben bekövetkező változások ésszerű magyarázatát kívánja nyújtani. Karl Löwith történelemfilozófiai művében az alábbi megállapítást teszi: „Az alábbi vizsgálódásban a »történelem filozófiája« kifejezés a történelem olyan szisztematikus értelmezését jelöli, amelynek principiuma összefüggést teremt a történelmi események és következmények között, és egy végső értelemre vonatkoztatja őket. Ha így értelmezzük, minden történelemfilozófia teljességgel a teológiából táplálkozik, azaz a történelemnek üdvörténelekként való teológiai értelmezéséből”. Vagyis a történelemfilozófia alapvetően szubsztantív: vörös fonálként húzódik végig benne az egységes értelem alapelve. Ld. Boros, 2016.

tem szerint kezdetlegesek és némely esetben túlságosan általánosító jellegűek, már szinte közhelyszerűek, ugyanis a történelmi példák, mint Machiavelli álláspontjának igazolási alapjai, rendkívül szelektíven kezeltek, sőt, amennyiben a két fő művét összevetjük, számos esetben ellentmondásosak. Korábbi műve, a Beszélgetések válaszokat keresett arra, hogyan keletkeznek államok, miként buknak el, és hogyan áll elő a belső viszályokból valamiféle rend, amely egy idő után újabb konfliktusokhoz vezet. Ez alapvetően a ciklikus történelemfelfogás elméletébe illeszkedne, azaz változás-rend-változás-rend ismétlődését alapozná meg, ám ennek végigvezetésében egyáltalán nem következetes a reneszánsz szerző. Érdeemes megjegyezni, hogy a reneszánsz kora, részben az ókori szerzők tanulmányozásának következtében, a történelmet nem kutatási problémaként kezelte, hanem sokkal inkább a politikai intelmek, gyakorlati tanácsok alapjául szolgáló példatárnak. Bár az erkölcs és politikai szétválasztása a modern politikai gondolkodás egyik alappillére, a történelmi példák az emberi jó és rossz cselekedetek igazolásának alapjául szolgáltak.

Machiavelli mellett Francesco Guicciardini – aki kortársához hasonlóan igen magas politikai tisztiségeket töltött be^[42] – is elutasította a történelem értelmének kutatását. Guicciardini viszont ennek számos okát adja. Azt állítja egyfelől, hogy a teoretikus fejtegetések hiábavalók lehetnek, ha a következtetésekbe hiba csúszik: „Vannak néhányan, akik a történelem eseményei alapján írásaikban a jövőre vonatkozó elméleteket alkotnak. Ezek az írások, ha ügyes ember írja azokat az olvasók szemében igen szépnek tűnhetnek, a valóságban azonban igen félrevezetők lehetnek, mert az ezekben olvasható következtetések úgy vannak felépítve, hogy azok szigorúan egymásból következnek, és ha az egyik hibás vagy hiányos, az összes többi belőle következő elmélet hibás. Ha egyetlen apró részlet is megváltozik, akkor szükségszerűen megváltozik az egész végkövetkeztetés. nem szabad tehát a világ eseményeit ilyen filozófusi távolságból szemlélnünk és megítélnünk, hanem napról napra kell azokat tanulmányoznunk és megoldanunk.”^[43] A téves következtetés egyik módja az analógiák helytelen alkalmazása. Az analógia elvetése mellett azzal érvelt, hogy amennyiben két jelenség nem hasonlít egymásra minden részletében, szintén téves következtetésre ad okot.^[44] Másfelől Guicciardini felfogására jellemző volt a változó körülményekre való hivatkozás, ami a Politikai és erkölcsi intelmeiben több helyen is megjelenik. Amíg Machiavelli azt az álláspontot képviselte, hogy nincs új a nap alatt, kortársa inkább a körülmények rendkívül gazdag egyediségében hitt. Politikai tanácsainak mottója lehet az alábbi megfontolás: „Nagy hiba minden különbségtétel nélkül és önhatalmúan, más szóval általános szabály szerint nyilatkozni a világ dolgairól, mivel majdnem minden dolog az őt előidéző körülmények változatossága miatt különböző vagy kivételes, a különféle körülményeket pedig egyazon szabály sze-

[42] Romsics, 2024, 125-126., ill. Tekulics, 2010, 155-160.

[43] Guicciardini, 2010, 83-85.

[44] Guicciardini, 2010, 85.

rint megítélni lehetetlenség.^[45] Másutt pedig azon elmélkedik, hogy az emberek beszédmódja, ízlése, öltözködési szokásai, vagy kultúrája és építészeti stílusa is változik.^[46]

Térjünk vissza Machiavelli gondolatainak elemzéséhez. Az első kérdésre adott válaszai, amelyek az állam alapítására vonatkoznak, a Beszélgetések elején megtalálhatók. Machiavelli megkülönböztette a saját telepesek és az idegenek által történő alapítást egymástól, majd hosszan ecsetelte e folyamat kezdeti stádiumát: „A különböző kormányzási formákat a véletlen alakította ki az emberi közösségekben hisz a kezdet kezdetén, amikor még kevés ember volt a földön sokáig állatok módjára szétszórtan éltek, később aztán, hogy megsokasodtak, összeverődtek és hogy jobban védekezhessenek körülnéztek kik is a legerősebb, legbátrabb közöttük, azt megtették vezetőjüknek és engedelmeskedtek neki. Így született meg a tisztesség és a jóság fogalma, az ártalmas és bűnös dolgokéval szemben, mert látták, hogy mekkora gyűlöletet és részvétet kelt, ha valaki árt a jötevőjének, ezért szidták a hálátlanokat, magasztalták a hálás szívűeket és arra is gondoltak, hogy mindez a sérelem övelük is megeshet és hogy meneküljenek ilyen bajoktól, kénytelenek voltak törvényeket hozni, és büntetést szabtak a törvények megszegőire, s ebből született meg az igazágszolgáltatás elve.”^[47]

Ebből az idézetből látszik, hogy a politikai közösség létrehozásában Machiavelli nagy jelentőséget tulajdonított a véletlennek, majd az állam létrejöttének reálfolyamatát írta le, amely a kisebb emberi közösségek összetelepüléséből keletkezett. Ez a folyamat részben rokonítható Arisztotelész organikus államfelfogásával,^[48] azzal a különbséggel, hogy Machiavelli leírásában a szerző tőle szokatlanul moralizál. Hogyan? Az államalapítás végpontja a kormányzók és kormányzottak kettéválása, amelyben az utóbbiak engedelmeskednek az előbbieknél, a politikai hatalomgyakorlás rendjét pedig a törvényalkotás és igazágszolgáltatás jellemezte. Machiavelli a történetet folytatva arra hívta fel a figyelmet, hogy a politikai rendszerek (kormányzási formák – ahogy ő nevezte) nem szemlélhetők statikusan, hiszen a dolgok folyton változnak,^[49] s minden rendet megbont egy idő után a veszély. Ez ebben a konkrét, fenn idézett történetben úgy jelent meg, hogy kezdetben igazságos és bölcs fejedelmet választottak az emberek, később a fejedelmi hatalom öröklődött, amivel szemben összeesküvések, árulások és lázadások következtek be.^[50]

A reneszánsz szerző tehát úgy véli, hogy a politikai közösség létrehozásában szerepet játszó véletlen mellett a változások egyik fő jellemvonása az erkölcsi és intellektuális értelemben jónak tekintett rend és az emberi gyarlóságok okozta káosz váltakozása. Ennek ellentmondani látszik a „nincs új a nap alatt” szemlé-

[45] Guicciardini, 2010, 19.

[46] Guicciardini, 2010, 59.

[47] Machiavelli, 1978c, 98.

[48] Ross, 1996, 307., ill. Takács (szerk.), 2007, 34.

[49] Machiavelli, 1978c, 98.

[50] Machiavelli, 1978c, 98-99.

let, amelyet az alábbi kijelentések támasztanak alá: „A jelen és a múlt kutatója megfigyelheti, hogy minden államban, minden népben ugyanazon egyazon vágyak és törekvések éltek és élnek. Aki tehát serényen vizsgálja a múlt eseményeit, könnyen előre láthatja, mi történik minden állam jövődőlbeli életében; és élhet a régi időkben használt orvoslási módokkal, vagy pedig, ha nem talál ilyen gyógyírt, a hasonló esetekből következtetve újakat eszelhet ki.”^[51]

Észre kell azonban venni, hogy a „nincs új a nap alatt” szemlélet nem Machiavelli „érdeme”. Thuküdidésznél az emberi cselekedetek az adott korszakban természeti törvényszerűségként viselkednek, ezért a történelem tudósa nála természettudós, aki felvázolja a főbb törvényeket. A történelem első mozgatóereje a görög történetírónál a hatalomra való törekvés. A peloponnészoszi háború című művében az államok – mint Athén vagy Spárta – váltak a politikai események alanyává, nem az isteni döntések következtében cselekvő nép. Az állam egységes cselekvőként lép az olvasó elé. Hosszú és érzékletes leírások olvashatóak arról a műben, hogy milyen viták során születik meg egy döntés, pl. a háború indításáról vagy a kapitulációról, de miután a döntés megszületett, az államot/poliszzt a maga egységében látjuk. A görögök és spártaiak háborújáról írott mű „Mélósi dialógus” című fejezetében a szerző le is szögezi: az erős megteszi, amit lehet, a gyenge eltűri, amit kell – s ez a mondat később Machiavellin keresztül a nemzetközi politikai folyamatok értelmezése realista irányzatának alapkövévé válik. Az állam tehát hadserege és gazdasági teljesítőképessége növelésével meg kell, hogy védje magát más államok hatalmi törekvéseitől. Amennyiben ebben kudarcot vall, úgy erősebb államok befolyása alá kerül, háború veszít, alávetté válik és kénytelen elszenvedni a hódító állam(ok) döntéseit. Az emberi tulajdonságok, legyenek azok erkölcsileg helyesek vagy helytelenek, állandóak, a hatalomra törekvés szempontjából viselkednek általános törvényszerűségként. Ugyanígy vélekedett Livius is. Nála is megjelent az ember sötét oldala, többek között a korrupció, az árulás és a hitványság.

A másik fontos eleme a Beszélgetéseknek a Római Birodalom története, amely alapján Machiavelli számos következtetést fogalmazott meg. Ez a reneszánsz előtti és utáni történetírókat egyaránt megihlette, gondoljunk csak Polübioszra vagy Montesquieu-re, bár nem kis különbség van Machiavelli és a másik két szerző nézetei között. Az antik történetíró világtörténelemben gondolkodott, ami viszont nem jellemző Machiavelli munkásságára. Polübiosznál a történelem olyan dráma, amely alapján megmutatkozik, mikor és milyen körülmények között kerültek egyes területek római fennhatóság alá. A Római Birodalom történetét középpontba állító szerző három tényező együttes megvalósulásában látta Róma felemelkedésének okait: 1) az attitűdben (hagyományokhoz kötődés, közösségért végzett munka és a vallás), 2) a vegyes kormányformában, illetve 3) a szerencsében. A vegyes kormányforma Rómában olyan mértékben valósult meg, hogy az állam működése egyesítette magában a monarchia, az arisztokrá-

[51] Machiavelli, 1978c, 181.

cia és a demokrácia egyes elemeit, bár a kormányformák váltakozásában Polübiosz ugyanakkor ciklikus változásokkal írta le a történelem mozgását, ami a despotizmustól az anarchiáig tart. Ami viszont közös benne és reneszánsz szerzőben, az az állam keletkezésének magyarázata.^[52]

Montesquieu 1734-ben publikálta *A rómaiak nagysága és hanyatlása*^[53] című művét, amelynek számos elemét beépítette később *A törvények szelleméről* frott művébe. Módszerét tekintve a szerző egyfelől kronologikus rendben követi egy nép – a rómaiak – sikereit és kudarcait, a törzsi eredettől Konstantinápoly végső bukásáig, ám az egyes események elbeszélése mögött igen hosszú történelmi és pszichológiai elmélkedések húzódnak. Montesquieu célja voltaképpen a Római Birodalom bukása okainak feltárása volt, ehhez vizsgálta meg a római történelem egyes korszakait, tehát őt az állam bukásának toposza foglalkoztatta, míg Machiavelli egész munkássága ennek az elkerülésén munkálkodik. Nem hitt azonban az egyenes irányú fejlődésben, a közvetlen múltat – középkort –, ahogy számos gondolkodó a XVIII. században „sötétnek” és „barbárnak” nevezve, radikális diszkontinuitásként tételezett fel a történelem menetében a folyamatos fejlődés helyett.

[52] Mi tehát az állam eredete, és miként jöttek létre az államformák? Ha özönvíz, járvány, éhínség vagy más hasonló ok miatt romlás tör az emberi nemre – tudjuk, hogy a múltban ilyesmi már megtörtént, és a jövőben is számítanunk kell többszöri megismétlődésére –, akkor az intézmények és a mesterségek pusztulása után a megmaradottakból idővel ismét az utódok sokasága nő fel. Az emberek lassanként – akárcsak a többi élőlény – csoportokba verődnek (érthető is, hogy az egyenmű lények gyengeségüknél fogva másokkal szemben egyesüljenek), s ez esetben annak kell őket vezetnie, aki testi erejénél és bátor szelleménél fogva a legkiválóbb. Ezek uralmát testi erejük szabta meg, s ezt nevezték monarchiának. Ha azután idővel ezek a csoportok összeszoktak, és kialakultak közös szokásaik, ez az uralmi rend királysággá alakult át. Ekkor kezd kialakulni az emberekben a jóság és igazság, valamint ezek ellentétéinek fogalma. A természet rendjén tehát felismerték az emberek a jót s a rosszat és ezek ellentétét. Kialakult a szó igazi értelmében vett királyság; mert már nemcsak a királyok, hanem később utódjaik számára is fenntartották az uralmat, abban a meggyőződésben, hogy ilyen emberek leszármazottai és neveltjei szándékaikban hozzájuk hasonlókká válnak. Ha azonban az utódok már nem nyerik meg tetszésüket, vezetőket és királyokat immár nem a testi erő és bátorság szerint, hanem a kiemelkedő értelem és szellem alapján fognak választani, hiszen most már tapasztalat alapján tesznek különbséget a kétféle érték között. Régebben azok, akik egyszer a királlyá választás megtiszteltetésére méltóknak találtak, életük végéig azzal foglalkoztak, hogy az alkalmas helyeket megerősítették és fallal vették körül, és területeket hódítottak, részben biztonság okából, részben alattvalóik szükségleteinek bőséges kielégítése végett. Mindaddig, amíg csak ezzel foglalkoztak, fölötté álltak minden rágalomnak és irigységnek. Sem ruházatuk, sem ételük-italuk nem sokban különbözött a többiekétől, és mivel azonos volt életmódjuk, életüket a tömeg között éltek le. Amióta azonban származás szerinti öröklés alapján vették át az uralmat, és mindenük megvolt a gondtalan élethez – táplálékuk a kelletténél is bőségesebb –, gazdagságuk következtében engedtek vágyaiknak, úgy vélték, hogy a vezetőknek külön ruházat, bőségesebb és változatosabb étkezés és fényesebb bútortat jár, mint alattvalóiknak, és nem szabad ellentmondani tiltott szeretkezéseiknek sem. Így hát tetteik egyrészt irigységet és sértődöttséget váltottak ki, másfelől magukra vonták az emberek lángoló haragját, sőt gyűlöletét. A királyságból zsarnokság lett, s ezzel megindult bomlása is. Összeesküvések jöttek létre a vezetők ellen. Ezeket nem a leghitványabbak, hanem a legkülönbek, leglelkesebbek és legmerészebbek szervezték, mert mind közül éppen ezek viselhették el legkevésbé az uralkodók gőgjét.” Ld. Polübiosz, 2002, továbbá Németh Gy. (szerk.), 2011.

[53] Montesquieu, 1997.

Ezzel szemben a reneszánsz korának politikafilozófusa elsősorban az uralkodás és a hadviselés képességeit állította a felemelkedés szolgálatába, ám ezen motívumokat kiegészítette a szenátus manipulatív taktikával, amely a vallás- és külpolitikában egyaránt megmutatkozott. További különbség, hogy Machiavelli hitt a nagy személyiségek történelemformáló erejében, amit viszont Montesquieu elvetett. Az előbbinél a nagy emberek dicsőségük növelése mellett maguk alakítják a világot, az utóbbinál maximum a társadalmi intézmények kezdeti szakaszában van intézményteremtő hatásuk, ezt követően már az intézmények formálják az egyént. Montesquieu-nél a történelmet nem a vak végzet irányítja, de nem is véletlenek sorozata. Az emberek maguk alakítják a történelmet – ami megfigyelhető egyik kortársánál, Giambattista Viconán is, de Montesquieu szerint ritkán vannak tisztában a cselekedeteik indítékával és következményeivel, továbbá látható egyfajta önkorrekciós képesség is, amelynek nincsenek az emberek szintén nincsenek teljes mértékig tudatában. Vico történelemfilozófiája a társadalom általános mozgási tendenciáját mutatja be, amely bonyolult módon összetett és jól szervezett egész. A történelem belső törvényszerűségét az isteni terv biztosítja, s ennek az ember engedelmességgel tartozik. Ez tulajdonképpen a keresztény történelemszemlélet átvételéről árulkodik. Ugyanakkor a történelem menete nála ciklikus, de nem az antikvitás mintájára, hanem folyamat és folytonos visszatérés egyszerre. A ciklusok mozgása nála nem körkörös, hanem spirális, amelyben minden egyes ciklus stádiumai párhuzamosak egymással. Ez azt jelenti, hogy minden társadalom történetében láthatjuk az aranykort, az ezüstkort, a bronzkort és a vaskort, de az időben egymásra következő ciklusok bármennyire is azonosan tagolhatók, nem egy és ugyanazon szinten helyezkednek el. Egy példával illusztrálva, a kereszténység is egy kezdeti, barbárnak tekintett korszakból nőtt ki, mint a görög társadalom, de a két barbarizmus nem azonos, mert a kereszténység, mint időben a görög történelem után következő új ciklus már magasabb/fejlettebb szinten helyezkedik el. A történelem menetében így Vico megpróbálta egyesíteni a ciklikusság (ismétlődés) és haladás/fejlődés lineáris elveit.^[54] Ezen a ponton a francia felvilágosodás kiemelkedő alakja elvetette az isteni gondviselés lehetőségét is. A történelem nem egy égből vezérelt dráma, hanem nagyon is kézzelfogható okok sorozata, amelyek közvetlen hatással bírnak a politikai eseményekre. Ebből a szempontból a kereszténység felemelkedése jelentéktelen esemény, teljesen összhangban állt a római politika-történet normális menetével.

A történelmi példák alkalmazása során Machiavelli az emberi tulajdonságokat mélyrehatóan elemezte. Beszélgetések sokkal nagyobb teret szánt az emberi indulatoknak, mind a hatalom gyakorlói, mind az alattvalók vonatkozásában, mint később A fejedelem. Ebben a vonatkozásban kiemelünk néhány fontos tulajdonságot, mint pl. az emberi természet ingatag volta, az ember megronthatósága vagy az emberi illúziók szerepe. Machiavelli hangsúlyozta, hogy az em-

[54] Vico, 1979; Kaposi, 2006, 1-16.

berek hamis ábrándok mentén megtéveszthetők, és ez okozhatja a vesztüket, míg a remények és kecsegtető ígéretek pedig cselekvésre bírhatják.^[55] Ez utóbbit erősítette meg A fejedelem című művében azzal, hogy az egyeduralkodó egyik fontos tulajdonságának tartotta a hízelgést. Szintén az ember kardinális negatív tulajdonságai közé tartozik a bírvány, különösen az anyagi javak hajszolása, amelyet fent, a szerencse forgandósága kapcsán már említettünk.

Mindezek az ún. individuális tulajdonságok körébe sorolhatók, ám a reneszánsz szerző ezt kollektív szinten is megjelenítette, ugyanis számos alkalommal elemezte a nép romlottságát és az abból eredő következményeket. Ezek közül két tényezőt emelhetünk ki, az egyik az összefogás hiánya, a másik a szabadságra való képtelenség. Ez azt jelentette, hogy a politikai közösség megosztottsága és az önkormányzásra való képtelenség az állam bukásának egyik legfontosabb oka. Hasonló nézeteket találunk Francesco Guicciardini politikai intelmeiben. Ez utóbbi az emberi élet halandóságát szembeállítva az államok rövidebb-hosszabb időtartamával, nem tartja kizártnak a hosszan fennmaradó államok (politikai rendszerek) meglétét. Amikor azonban egy állam bukásra van ítélve, az mindig a rossz kormányzás következménye.^[56]

V. MACHIAVELLI HATÁSA – A MACHIAVELLIZMUS JELENTÉSTARTALMA ÉS FŐBB TÍPUSAI

A reneszánsz szerző életműve fordulópontot jelentett a politikafilozófia és államelmélet nézőpontjából egyaránt. Ennek következtében sokan és sokféle módon hivatkoztak rá, így egy egységes tipológia felállítása komoly hívás elé állítja a kutatót. Meg kellene válaszolni azt a kérdést, hogy a fordulópont a gondolatok újszerűsége, vagy korábbi nézetek új megvilágítása. Machiavelli újat alkot, vagy új értelmezési keretet ad? A reneszánsz szerző e tekintetben sem egyértelmű. Egyesít bizonyos korábbi politikafilozófiai tendenciákat, hiszen a XVI. századot megelőzően számos történetíró és filozófus dolgozta ki uralkodók/államfők államirányító módszereit. Ezek egy része ún. királytükör, amely bemutatja a hatalom gyakorlóinak uralkodói módszereit, tulajdonságait és elveit. Ezekben a főleg középkori művekben már szerepel a bölcsesség mellett az energikusság, a határozottság, az akarat és a gondolkodás szigorú fegyelme, az egoizmus, a körültekintőkészség, de ezek mellett a rugalmasság és alkalmazkodókészség, továbbá közömbösség a jó és rossz, az igazságosság és igazságtalanság, az igazmondás és hazugság, az adott szó megtartása és megszegése terén. Ebben a vonatkozásban Machiavelli elsősorban szintetizál. A fenti tulajdonságok között nívumnak elsősorban az számít, hogy a bölcsesség az újkor hajnalán új értelmet nyer. Korábban az ókor és középkor időszakában a „jó uralkodást” a közjó fogalmával kötötték

[55] Machiavelli, 1978c, 206-208.

[56] Guicciardini, 2010, 99.

össze, amely maga is erkölcsi tartalommal bírt és felette állt a változó viszonyokból eredő esetlegességeknek. Volt az államvezetésben egy eszményi, mindenkifelett álló ideál, amelynek meg kellett felelni, és a *bonum commune* tulajdonképpen ennek a kifejezésére szolgált. Ráadásul a Machiavelli előtti korszakok nem fedezték fel az individualitást sem, sőt a rész- (partikuláris) jó csak a közjónak alárendelten nyerte el létjogosultságát. Ezzel szemben Machiavelli részben Dante és Marsilius nyomán felfedezte az államérdek jelentőségét, amely a belső béke és biztonság képében a politikai közösség stabilitásának biztosítékává vált. Közjó helyett egyre inkább az államérdek került előtérbe a politikai gondolkodás történetében, amelyben a politikai közösség egésze mögött már elismerték az egyén jelentőségét, bár ez a XVI században még kezdetlegesnek mondható. Az individualitás inkább ott jelent meg, ahol indulatokról és vágyakról, pontosabban annak a politikát befolyásoló szerepéről volt szó.

Ezek alapján Machiavellitől nem lehet elvitatni, hogy műveibe bevezette az újkor hajnalán formálódó nézeteket, sőt kifejezetten sokat tett azért, hogy a politikai közösségről, annak érdekeiről máshogy gondolkodjunk. Ez biztosan kopernikuszi fordulat volt, ahogy Leo Strauss állította, sőt Machiavelli e tekintetben politikafilozófus, nem történetíró és nem politikatudós.^[57] A politikafilozófia ugyanis Strauss értelmezése szerint nem a múltba tekint, hanem a jövő felől nézve válaszolja meg azt a kérdést, hogy mi a helyes politikai rend.^[58] Machiavellit éppen az választja el a korábbi gondolkodóktól, hogy számára nem az intellektuális és erkölcsi értelemben vett eszményi rend az értelmezési keret, hanem a stabil és virágzó politikai közösség – legyen az köztársasági vagy monarchikus berendezkedésű –, amely képes belső és külső biztonságát szavatolni. Ráadásul ő elég sok időt töltött a politikai küzdelmek területén ahhoz, hogy megfigyelje, mely módszerek és eszközök sikeresek a politikai közösség stabilitása és melyek kártékonyak ebből a szempontból. Ezeket a tapasztalatokat igyekezett a legsokrétűbben bemutatni és ehhez keresett történelmi példákat igazolási alapként.

Egyetértésben Kaposi Márton következtetésével „...Machiavelli nem ambivalenciát, hanem alternatívát lát jó és rossz, őszinteség és színlelés, illetve más hasonló ellentétek között, amelyekből a megfelelőt a mindenkori helyzet pontos felmérése alapján lehet és kell kiválasztani. A firenzei politikus tehát problematizál és konkretizál, és a döntést – bármennyire így tűnik fel – nem az uralkodói egoizmus, hanem a nép és a haza érdekei szempontjából nézve hozzák meg szerinte a jó vezetők (ami különösen az Értekezésekből és néhány kisebb írásból derül ki). Az állam vezetőinek erényei közül nagyon kiemeli a racionális mérlegelni tudást, a helyzetfelismerő képességet, a tettekészséget, a felelősségtudatot és a hazaszeretetet. Machiavelli a dinamikusabb, rugalmasabb államvezetés, a széles látókörű politizálás híve, a hatékonyak ígérkező módszereken kívül lényeges és nagy távú célokat is meg tud jelölni.”^[59]

[57] Strauss, 1958, 11-12.

[58] Strauss, 1958, 11-12.

[59] Kaposi, 2007, 1299.

Miben állt azonban ennek az életműnek a hatása? Voltak, akik követték, voltak olyanok, akik kritizálták és akadtak filozófusok – sőt uralkodók is –, akik részben követték az általa megfogalmazott elveket. A követők egy részét népszerűsítőknak és apologetáknak nevezhetjük, akik – néha különös módszerekkel – a firenzei titkár védelmére keltek, mégpedig vagy direkter módon, annak hangsúlyozásával, hogy ő csak a történelem során eredményesnek bizonyult, mások elmélete által is elfogadott eszközöket írta le, amelyek nagy közösségek számára pozitív következménnyel jártak (Francis Bacon, Louis Machon), vagy közvetett úton védték. Szerintük Machiavelli így figyelmeztette a népet arra, hogy milyen veszélyek fenyegetik a könnyen zsarnokká váló fejedelmek részéről (Alberico Gentili, Jean-Jacques Rousseau).^[60] Ezzel a körrel szemben voltak olyan szerzők, akik bírálták Machiavelli munkásságát és inkább a műveiben rejlő ellentmondásokra hívták fel a figyelmet, miközben Machiavelli egyes gondolatait is elfogadták (Justus Lipsius, Giovanni Botero, Jean Bodin).^[61]

A machiavellizmus kifejezés, amely a „cél szentesíti az eszközt” kijelentés újkori megfogalmazása, azonban a szerzőt értelmező későbbi gondolkodóknak tudható be. A fenti csoportosításból látható, hogy mivel számos értelemben lehetett Machiavelli tanításaira reflektálni, ezért egy idő után a munkáit forgatók egy része kiemelte a gondolatai közül az erkölcstelen eszközök alkalmazásának részproblémáját, és azt tette az értelmezés fő vezérfonalának. Ezzel próbálták azonosítani és egyúttal a többi – korábbi és kortárs – szerzőktől megkülönböztetni. A machiavellizmus és Machiavelli életművének egybeolvasztása azonban számos ponton tekinthető elhibázott teóriának. Miért? Nem azon okból, mert sehol nem írta le a szerző. Sőt, néhány esetben – fent a tulajdonságok csoportosításánál látható volt – még akár hihetett is ebben az elvben. Csakhogy az erkölcsi értelemben „rossz” eszközök kiválasztása nem vált öncéllá sem A fejedelemben, sem a Beszélgetésekben. Machiavelli nem támogatta a bűncselekmény vagy egyéb aljas szándékkal szerzett uralom létét.^[62] Őt a politikai közösség bukásának, a belőle keletkező káosz az elkerülése érdekelt. Meg volt győződve arról, hogy ezt csak úgy lehet elkerülni, ha a politika a hatalom megszerzésének és megtartásának „művészete”. Ez nem jelent öncélú hatalomgyakorlást, sokkal inkább stabil kormányzást, amely minden politikai közösség életben maradásának és virágzásának elemi feltétele. Természetesen az állam bukás toposza, azaz a belviszályok természete érdekelt az ókori és középkori szerzőket egyaránt, de Machiavellinél válik ez központi elméleti problémává és egyúttal gyakorlati kérdéssé.

A kormányzás/kormányozhatóság szempontjából vizsgálva Machiavelli ugyan válogat erkölcsileg jó, erkölcsileg közömbös és erkölcstelen eszközök/technikák között, ám az általa bemutatott eszközök kiválasztása minden esetben attól függ, hogy mit kíván meg a politikai környezet a stabilitás biztosítása érdekében. A két meghatározó műve között természetesen vannak lényeges

[60] Kaposi, 2007, 1298.

[61] Kaposi, 2007, 1298.

[62] Machiavelli, 1978a, 50-54.

eltérések, hiszen A fejedelemben sokkal kevesebb teret szánt az erkölcsös eszközöknek, mint a Beszélgetésekben, ettől azonban nem válik az erkölcstelen eszközök legitimálójává. A történelemtől alkotott nézetei ugyanakkor kezdetlegesebbek, előszeretettel fordul az ókori Róma felemelkedése, politikai rendszerei és bukása felé, amely később, a felvilágosodás korában is követendő példának bizonyul, ám a Firenze történetéről írott műve, ahogy Guicciardini hasonló műve is, inkább a politikusi szándék megnyilatkozása, nem pedig egy elmélyült kutatómunka gyümölcse. E tekintetben Machiavelli és kortársai az antikvitás szerzőihez hasonlítottak, mivel úgy gondolták, a történelem mindig a jelen kor számára szolgál bizonyítékul arra, hogy kiket tekinthetünk az utókor szemszögéből kiemelkedő, és kiket gyenge politikusoknak.

VI. ÖSSZEGRÖZÉS

Machiavelli életműve megkerülhetetlen a politikafilozófia és az államelméleti gondolkodás számára. Neki köszönhetően ma már teljesen máshogy gondolkodunk a politikai hatalomról, a politikai közösségről és magáról a politika mibenlétéről. Bár lehet és kell is vitatkozni az általa felvetett problémákról, de ebben a vitában a reneszánsz szerző megállapításai nélkülözhetetlenek. Igazi érdeme, hogy a modernkori politikafilozófia gondolkodás és a modern állam nem tárgyalható anélkül, hogy valamilyen előjellel, de ne hivatkoznánk Machiavellire. Mindeközben azt is észre kell venni, hogy a reneszánsz politikusa egyúttal korának gyermeke. Az általa megfogalmazott gondolatok egy része az antik elődöknél éppen úgy megtalálható, mint az itáliai kortárs politikus, Guicciardini politikai intelmeiben.

HIVATKOZÁS (MLA)

- Egresi, Katalin. „Van-e új a nap alatt? A politikus Machiavelli elmélkedései politikáról, erkölcsről és történelemtől.” *Jog-Állam-Politika: Jog- és politikatudományi folyóirat*, vol. 17, no. 4, 2025, pp. 59-86. <https://doi.org/10.58528/JAP.2025.17-4.59>

IRODALOM

- Arisztotelész (1969): *Politika. Első Könyv*. Gondolat Kiadó, Budapest. (Elérhető: <https://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>. Letöltés ideje: 2025. 07. 04.).
- Bacon, Francis (1995): *Novum Organum / Új Atlantisz*. 2. kiadás. Nippon, Budapest.
- Bayer József (2003): *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest.
- Boros Gábor (szerk.) (2016): *Filozófia* [Digitális kiadás]. Akadémiai, Kiadó, Budapest. (Elérhető: https://mersh.hu/hivatkozas/filozofia_part02_p12#filozofia_part02_p12. Letöltés ideje: 2025.07.04.).
DOI: <https://doi.org/10.1556/9789630596923>.

- Bottlik Richárd (2001): *Egy duzzogó filozófus - Niccolò Machiavelli 1469-1527*. Kézirat. ELTE BTK, Budapest.
- Dante, Alighieri (1983): *Az egyeduralom*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Galli, Giorgio (2000): *Storia delle dottrine politiche*. Mondadori, Milánó.
- Guicciardini, Francesco (2010): *Politikai és erkölcsi intelmek. Ricordi politici e civili*. Kétnyelvű kiadvány. (Ford. Tekulics Ildikó.) Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Kaposi Márton (2006): Vico történelemfilozófiája. In: *Világosság*. 2006/2. sz.
- Kaposi Márton (2007): Machiavelli életművének egysége és a machiavellizmusok sokfélesége. In: *Magyar Tudomány*. 2007/10. sz.
- Kaposi Márton (2015): *Machiavelli Magyarországon. A merész kortárs és a reneszánsz klasszikus fogadtatása 1541-1921*. Argumentum, Budapest.
- Machiavelli, Niccolò (1978a): A fejedelem. In: *Niccolò Machiavelli művei*. Első kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Machiavelli, Niccolò (1978b): Firenze története. In: *Niccolò Machiavelli művei*. Második kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Machiavelli, Niccolò (1978c): Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről. In: *Niccolò Machiavelli művei*. Első kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Mirandola, Giovanni Pico (1984): Beszéd az ember méltóságáról. In: *Reneszánsz etikai antológia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat (1997): *A rómaiak nagysága és hanyatlása*. Kossuth, Budapest.
- Németh György (szerk.) (2011): *Görög-római szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Paczolay Péter (1998): *Államelmélet. I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Korona Kiadó, Budapest.
- Polübiosz (2002): *Történeti könyvei 1-2*. Attraktor Kiadó, Gödöllő.
- Romsics Ignác (2024): *Hérodotosztól Harariig. A nyugati történeti gondolkodás korszakai, irányzatai és klasszikusai*. Helikon, Budapest.
- Ross, David (1996): *Arisztotelész*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Strauss, Leo (1958): *Thoughts on Machiavelli*. The Free Press Glencoe, Illinois, USA.
- Strauss, Leo (1994): Niccolò Machiavelli. 1469-1527. In: Strauss, Leo – Cropsey, Joseph (szerk.): *A politikai filozófia története*. 1. kötet. Európa, Budapest.
- Takács Péter (szerk.) (2007): *Államelmélet 1*. Szent István Társulat, Budapest.
- Tekulics Ildikó (2010): *Utószó. Francesco Guicciardini és műve: a Politikai és erkölcsi intelmek*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Vico, Giambattista (1999): *Új tudomány*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- White, Michael (2006): *Machiavelli. Egy félreértett ember*. Alexandra, Pécs.